

բաղաբայանքներն՝ իրենց յատուկէն թող շինեն, որովհետեւ իրենց վերաբերելի զննուող պահէն ու նախամիջի ծառայութիւն ընելը:

Այս բանս մեզի համար մեծ հարուած մը պիտի ըլլայ. — եւ վերն ըսածին համեմատ՝ խնդրի է — ինչ կ'ըլլայ մեր վիճակը. — ինչպէս պիտի կարենանք կատարել տերութեան հրամանն. երբ մեր առանձինն զօրութիւնը շատ տկար է եւ բանի մը կարող չենք. — կորսուիլ ու բոլորովին փճանալու ենք . . . : Բայց արդեօք՝ ասով տէրութիւնը պիտի օգտուի՞ . . . : Այս վերջին կործանման վտանգին, այն ամենամեծ հարկաւորութեան մէջ՝ հասարակաց արկը մեզի պիտի չօգնէ՞ — այն, արկը՝ որն որ մերն է. եւ անոր համար է, որ հոն եւ այն միջոցին օգնէ մեզի, ուր ու երբ անհրաժեշտ հարկաւորութիւնը կը պահանջէ: Եւ ուր է արդեօք աւելի մեծ ու աւելի ճշդիչ հարկաւորութիւն, քան հոն՝ ուր որ տէրութիւնը կը հրամայէ մեզի, որ բան մը կատարենք:

Այս ամենբաներն, իբրեւ ամենաարդար ու ճշմարիտ բաներ կը համարինք: Այսու ամենայնիւ շատ հեղ, միայն այն ատեն կրնայ մարդ իւր նպասակին հասնիլ, երբ արդարութիւնն աւելի զօրաւոր ու հեղինակութիւն ունեցող իշխանութիւն մը իր պաշտպանութեանը տակ կ'առնու: Եւ որ իշխանութիւնն աւելի մեծ ու զօրաւոր է, քան տէրութեան կարգերունն ու վիճակներունը:

Ուստի կարծիքս է, որ խնարհութեամբ տէրութեան կարգերն խնդրենք, որ մեր նպատակին հասնելու համար, միջնորդ ըլլան եւ մեր վեհափառ իշխանապետէն բարեհաճին ընդունիլ, որ ըստ այսմ մեր ամբողջութեանը (integritas) մէջ մնալով՝ մեր յետին փճանալուն առջեւն առնուինք:

Դոր արտօնագիր ընդունելու նկատմամբ հարկաւոր կը տեսնեմ, որ ասիկա տէրութեան կարգացն ու վիճակաց միջնորդութեամբն ըլլայ: Վասն զի մէկ կողմանէ 1791ի աւագածողովն որոշեց, որ իշխանապետէն խնդրէ զասիկա առանց գնահատութեան. մեկալ կողմանէ՝ մեր որդիական վստահութիւնն այս կողմանէ ալ ցուցնելով՝ տէրութեան կարգերուն աւելի զօրաւոր միջնորդութեանը յոյս կրնանք ունենալ:

ԵՈՂԷ. ԱՆԾԾԻ

Ս Ա Յ Ն Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԹԵԼՈՒԹԻՆԵՐԵ ՆՈՐԵԳՈՐԴՆԻ ԸՆԹՈՇՈՒՄԻՈՒ
“ՍՈՇՈՇԱԿ ԳՆՏԱԿՆԵՐՈՅ ԳՈՐԻՆ ԵՎ ԾՈՒՆԻ
ՎՈՇՈՒՑ”

1.

Յաջորդ տողերն եւ ուսումնասիրութիւնը բուն քանի մը տարի յառաջ պէտք էին գրուած ըլլալ, ինչպէս արդէն դիտաւորութիւն կար: Վասն զի արդէն շուրջ տարի յառաջ Միաբան կամ Գալուստ Տէր Մկրտչեան “Աբարաթն” մէջ հրատարակեց յարգի բնագիր մը՝ Ելիմածին մասնագրանին կրկին ձեռագրաց համեմատ: Սմիս մ'ետքն ալ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կը լայս հանեց, որուն ուղղութիւնը կը տեսնուի նաեւ վերնագրէն, այսինքն՝ “Ազգութանգիւղոսի աղբիւրներէց”,¹ Նոյն տարին հրատարակուեցաւ ամբողջը նաեւ առանձին զբոլովով նման խարագի ներքեւ:² Ի միջի այլոց կը ծանուցանէր հրատարակիչը (էջ 39) որ կարելի չէր եղած իրեն համեմատել հայ բնագիրն ասորի նախաբնագրին հետ, ուստի Նոյն “այդ բաղաւորութիւնը մնում է ձեռնահասաներին”:

Անշուշտ արժանի ալ էր հրատարակուած հայ բնագիրը համեմատուելու եւ ընդհանրապէս ուսումնասիրուելու: Նախ Նոյն իսկ մեր զրականութեան համար, որուն ամենահին շրջանի մէկ բեկորն է՝ այժմ մուսացութենէ եւ կորստենէ աղաւառած, ընտիր ոսկեգրաւ եղեալս, զորք Առաջին Թարգմանչաց միայն, մերձաւորապէս այն խմբին՝ որմն ունիքը Մարութեայի գործոյն թարգմանութիւնը: Բայց սակե՛ն եւս յարգ ունի Նոյն կտորը, աւհասարակ ընդհանուր եկեղեցական արագրական (hagiographic) զրականութեան համար: Յայտնապէս աւտորներէն թարգմանուած հայ բնագիրն ամէն նշան ունէր համարուելու այն հնագոյն վկայաբանութիւնն, զոր գրած կ'ըսուի՝ “Թեոփիլոս Նարագրաճն”, որ ինք վինքն ակնատեսն կը կոչէ վկայից նահատակութեան, ուստի գրութիւն մ'որ գտնէ Գ. դարուն սկզբէն ըլլալու էր եւ որ մինչեւ այն ատեն գտնէ սկզբնագրին համար կորուսած կը համարուէր: Ճշիշդ այս կէտն որ ասորի բնագիրը չկար, ուրիշ պարագաներէ հետ՝ արդէնք եղան այն ժամանակ մեր այս դիտողութիւնքը գրելու. եւ ի վերջոյ այն ժամանակ շատ աւելի բան մ'ըսել պիտի չկարէնայինք քան հրատարակիչն եւ ուրիշները:

Միաբանի հրատարակութիւնը բնականաբար ուշագրութեան առնուեցաւ: Հայագէտն Կոնիքիթի քիշ մ'ետքը հրատարակեց անգղիերէն թարգմա-

¹ “Յիշատակ Գառնակեցոյ Գորիս եւ Լճինի վկայիցն ի Թէրթի” “Աբարաթ” 1896, Օգոստ. էջ 385-392:

² “Աբարաթ” 1896 Սեպտ. էջ 425-440:

³ Գալուստ Տէր Մկրտչեան “Ազգութանգիւղոսի Ազբիւրներէ. Յիշատակ Գառնակեցոյ Գորիս եւ Լճինի. եւն: Վաղարշապատ, ապ. էջմ. 1896, Փքր 8^ր էջ 91. Գնահատութիւնք՝ էջ 3-62, հայ բնագիրը էջ 63-91: Հեղինակը օրինակ էր բարեհաճած էր մեզ ալ խաղելու, որուն համար հոս ալ հրապարակուի կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

նութիւն մը հայ բնագրին¹ Նոյն ժամանակ հայագէտն Ն. Մառ. գրեց բառական ընդարձակ ընդհարարական մը առաւ լեզուաւ², որ թարգմանութեանն կոմիտսն Արքեպիսկոպի ծանօթ է մեր ընթերցողաց³ թերթին մէջ հրատարակուած ըլլալով⁴։ Որչափ ալ հայագէտին գրուածքն ուղղուած էր զլեզուարարար Միխայիլի այն ժամանակ գէտ որ Գորիսապ փկայարանութիւնն Ազաթանգեղեց գրող տղերիներէն մին էր համարել, մէջ շօշափուած էին առնին կարեւոր կետերը Այնպէս որ ստուգիւն այն ժամանակ աւելորդ էր զբաղել միեւնոյն խնդրով։ Այժմ թէ էր վերադառնանք նոյն խնդրով, սա միակ պատճառաւ, ե՛ր կը յուսանք լուսարանել մէկ երկու կէտ, զիկաւորարար հայերէնին եւ ասորիերէնին աղերսը։ Վասն զի բաղադատութեան միակարգէլը՝ զոր վերն յիշեցնել, այժմ բարձուած է, ասորի բնագրին մօտեքս գտնուելովն աւ հրատարակուելով⁵։

Սակէ յառաջ թէ է կարելի էր հայ բնագիրը համեմատել, այս միայն անուղղակի ծառքով կրնար ըլլալ, եւ այն յոյն խմբագրութեան հետ. — եւ այս համեմատութեան զգիտարար արդիւնքն նշանակած է արդէն հայագէտն Ն. Մառ.։ Վասն զի թեոքիկոսի Քուած գրութիւնը բոլորովին անծանօթ չէր նաեւ հայերէնին յառաջ։ Սիմեոնի Մեսափրատեանի (ծ. գարուն) փկայարանութեանց Տաւադումն ունին նաեւ փկայարանութիւն մը Գուրիսապ, Սամնասապ եւ Արիւս, որ ինչպէս այժմ կարելի է փնտրել ըսել համեմատութեամբ հայոյն եւ ասորիոյն, հիմնական է թեոքիկոսի վերագրուածը, միայն ըստ ոճին՝ բարեփոխուած եւ քիչ մ'աւելցած, ինչպէս է Մեսափրատեանի սովորութիւնը⁶։ Այս փկայարանութիւնը նախ ծանօթացած էր լատին թարգմանութեամբ Սուրբոսի հաւաքման մէջ⁷, զոր կրկնած է Գիւրլթնիս իւր Եղեքական հնայոյն Գիւլատկարանաց հաւաքման մէջ⁸ առով տարի բնագրին պակասը լեզունը համար. «նոյնը՝ յոյն բնագրով՝ կրնայ տեմուել նաեւ Միքիմ հաւաքման մէջ⁹։ Մեսափրատեան անշուշտ հնագոյն յոյն բնագիր մ'ունի առջեւ, զոր տեսած ըլլալու է նաեւ Արեւմտ Կիտարացի, երբ իբր 895ին կը գրէր իւր Ներքողանը Սամնաս, Գուրիսա եւ Արիւս վայրից վայր¹⁰։ Յոյն բնագրին ալ հիմն է հարկէ

ասորական մ'ըլլալու էր։ Այժմ ըստ ինքեան հայ բնագրին համար՝ որ յայտնապէս ասորի նախաբնագրէ մըն է, եւ այն՝ ճշգրիտ թարգմանութիւն, աւելորդ է Մեսափրատեան խմբագրութեան հետ բարդատեղ ըսյց միայն երկրորդաբար։ Մեղի համար կարեւոր է այժմ գտնուած ասորին։

Ջորմանը եւ որ այսպէս ժամանակ կրնար կորսուած մնալ ասորի բնագիր մ'այնպիսի սրբոց որ այնչափ մեծ հռչակ ունենին Ասորաց մէջ, միեւնու արդէն եփերէն¹¹։ Գարուն գտնելը եւ վերի գերագանցաբար կը կոչէ «խոստովանողը» (տես վարդ)։ Հնուց կը տօնուի իրենց յիշատակը Նոյնմեր 15ին՝ նահատակութեան օրը¹²։ Եւ ի պատիւ իրենց կանգնուած էին եկեղեցիներ, հատ մ'ըստ ասանդուութեան արդէն 346ին¹³։ Ասորի եկեղեցւոյ ամենամեծ հանճարն Ս. Եփրեմ ներքուած է վանքեր, ինչպէս կը վկայէ իւր կենսագիրը թէ «Եւաղ խոսա ի վերայ սրբոյն Հմննեայ եւ որդւոց նորա Մակարեանց. եւ է վերայ Սրբոց Սահայ, Գուրիսապ եւ Արիւսայ որ վկայեցին յՈւռհա»¹⁴։ Որչափ ինծի ծանօթ է՝ անտիպ են դժբախտաբար այս երգերը, որ ըստ Ռահմանապ պակասաւոր կը գտնուին Բրիտանական թանգարանին մէկ ձեռագրին մէջ (Mus. Brit. Add. 14, 592) սա խորագրով՝ ܡܪܝܬܐ ܕܐܝܬܐ ܕܡܪܝܬܐ ܕܡܪܝܬܐ ܕܡܪܝܬܐ (երգը)։ Եւ վերայ խոստովանող¹⁵։ Ասորի ուրիշ նշանաւոր մատենագիր մը Ջ. Գարունի Գալիւր Սրճեցի՝ նոյնպէս ներքուած է կրկին երգերով, միովն Գուրիսա եւ Սամնաս, միւսովն՝ Արիւս, զորնք արդէն Սանմանի՝ նշանակած էր Նիտրոնի ձեռագրաց մէջ գտնելով¹⁶։ Իսկ Գիւրլթնիս հրատարակեց բնագրով եւ անդ. թարգմանութեամբ¹⁷, միայն ասորի բնագիրը այժմ նաեւ Բեյշան¹⁸, Թաղով ուրիշներ ծանօթ էր Արիւս փկայարանութիւնն՝ որուն ծայրը հեղինակն՝ Նորագարծ թեոքիկոս՝ բա-

¹ Տես 1277ին գրուած Տեմացոյցին խօսքը Ռահմանի, p. VIII. որուն հետ Սամնասի եւ Գիւրլթնիսի ալ յիշած ձեռագիրը՝ Anc. syr. doc. p. 190-1. Նոյնմեր եւ ըստ Գուրիսապ եւ Հմննայ նահատակութեան օրն է, մինչ Որի վկայութեան Եւաղ. 2ին. Նոյնմեր երեքը միացուցած է եւ Նոյնմեր ծն օրը (Տրե Է) կը գտնուի մը Գալիւր. աւ. ուրիշին ալ, տես վարդ։

² Արթուր Եղ. Եղեքից 346ին կ'ըսուի թէ շինած է «Մատուռն խոստովանողաց», այս սրբոց, ըստ վկայութեան Եղեքական ժամանակագրութեան (հոմ. 36). ուրիշ անանուն ժամանակագիր մը կը յիշէ մատուռ. մը վանքով կրօնաւորաց Եղեքից մօտ բարձուելի մը ծայրը եւ երբորդ մը թաղանթ հարուստին դրած թով։ Տես Ռահմանի, p. VIII, n. 4.

³ Տես Assemani, Bibl. Or. I, 50.

⁴ Ռահմանի, p. VIII, n. 1.

⁵ Ass. Bib. Or. I, 329ff (hom. 191) եւ 330ff, Սրճեցի ծնած է իբր 451ին, եղած եփերիկոս Բաւանդ զաւարթ Սրճեց 519ին եւ մեռած 521ին, իւր մասին տես Wright, A short history of syr. Lit. (Lond. 1894) p. 67-72.

⁶ Տես Գիւրլթնիս Սրճեցւոյ ներքու Գուրիսապ եւ Հմննայ, ասորի բնագիր՝ էջ 96-107 (անդ. թրգմ. p. 96-106)։ Սրճեցւոյ ներքու Երիւսայ ասորի բնագիր էլ 86-96 (անդ. թրգմ. p. 86-96)։ Ասորի բնագրին եւ անդ. թարգմանութեան էջերը զատ զատ են՝ երկու մասէ ըլլալով զորով։

⁷ Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum (Parisii 1890ff) I, 131-143 (Գուրիսապ եւ), I, 161ff (Արիւսայ)

¹ Conybeare, թերթին The Guardian, 1897 February. Գորիսապարար այս թերթը չուի՜ր անծանօթ։ Տես MAPP' H., Голубца Тера-Мартыролог, Ազաթանգեղեցի տղերիներէն, եւ. թ. թերթին՝ Визант. Временник, 1897, Nr. 3 u. 4 3^{րդ} pp. 8.

² Տես Վանդեյս 1898. Օգոստոս-Սեպտ. էջ 267-271.

³ Մեսափրատեան կ'իւր գործոց աւ հրատարակեանց մասին տես այժմ Krumbacher, Geschichte der Byz. Lit. München 1897, p. 200-3.

⁴ Surian, De probatis Sanctorum vitis. Vol. IV, (Colon. 1818) Nov. 15, p. 339ff.

⁵ W. Cureton. Ancient syriac Documents. Lond. 1864, p. 118-124.

⁶ Migne, Patrol. Ser. Gr. CXVI, 128-141. Սուրբոսի լուս. անդ. 127-142.

⁷ Տես Migne, CVI, 787-806. լուս. տես Սուրբոսի անդ. էջ 345, եւ Հար. Ջ. 366 եւն. Արեւմտայ մասին՝ Krumbacher, p. 129ff, 524ff.

ցայայտ կ'ըսէ թէ գրած էր Գուրխաստը եւ Հմմտայ «Յիշատակարանը»,¹ վկայութիւն մը՝ զոր վարը պիտի տեսնենք։ Սակայն ճիշդ այս գրութիւնը կիրառած կը համարուէր, Գիւրբեթմն օրինակի համար՝ հաւաքելով ասորական հնագոյն յիշատակաւորանքն (— որոնց մէկ մասը ծանօթ է հայ թարգմանութեամբ ալ միւսներն ալ անշուշտ թարգմանուած էին, բայց այսօր անգիտ, —) կրնար բաց ի «Լաւրաբանայէ», «Վարդապետութիւն Աւաքելեցի» եւ «Վարդապետութիւն Սիմոնի կեփայ» անվաւերակներէն²։ Հրատարակել միայն երեք հնագոյն վկայաբանութիւններ, այսինքն Հարրիլի³, Բարաւայայ⁴, եւ (Թեոփիլեայ տրուած) Աբբեբայն, զոր յիշեցինք։ Վերջնայ ընկեր Գուրխաստ եւ Հմմտայ յիշատակարանքը կը պակսէին. ուստի թերին լրացնելու համար գրած էր Գեորգիաւոստայ խմբագրութեան Աուրիսոյ լատիներէնը։

Արդ այս կիրառած համարուած բնագիրն է որ այսօր գտնուած է։ Անորոցայ Ասորաց արքի պատրիարքն Իգնատիոս Եփեսմ Բ. Ռահմանի, որ հասնածանօթ է իբր քալ ասորապետ, 1893ի մայիսին Երուսաղէմ գումարուած «Ս. Հաղորդութեան Հանրաժողովի» առ թէլ այդելով սուրբ քաղաքը, Մարտիոս Ատուրայ Ս. Մակիս վանքին մէջ կը գտնէ ձեռ. գարու ասորի ձեռագիր մը, որ պահած էր այս վկայաբանութիւնը, Բնական է որ փութելացած է հրատարակել նոյն բնագիրը, կցելով լատիներէն թարգմանութիւն մ'ալ եւ նոյն լեզուաւ ներածութիւն մը⁵։ Ռահմանի գիտէ նաեւ հայերէն բնագիրն որպիսութիւնն՝ որպիս կրնար տեսնել կոնիէրի թարգմանութիւնն, եւ տեղ տեղ նկատի առած է նոյնը, Իրեն համար ի հարկէ հարազատ Թեոփիլեայ գործն է իւր հրատարակած ասորին, ուստի իբր 297ին գրուած ամենահին ասորի յիշատակարան մըն է, մինչ հայը՝ քանի որ բաւական տարբեր է, եւ մանաւանդ վերջը մեծ խոր մը զոր ասորին ունի՝ պակասաւոր ըլլալով, այլ եւս այն արժէքը չունի, եւ լաւ է միայն ասորոյն հարազատութիւնը ցուցնելու համար։ Արդ այս բնագիրը համամասնելով հայերէնին հետ, մենք իրենք տարբեր գտանք։ Հայը յեականա նոյն ալ ըլլալով ասորոյն, կը ցուցնէ որ իւր արժէքն բան մը տուած չէ, այնպիսի նախագաղափար մ'ունեցած ըլլալով որ շատ աւելի հին ու հարազատաւորն էր քան Ռահմանեայ ասորականը. եւ որչափ ալ ա-

ղաւաղութիւններ եւ անճշգրտութիւններ չեն պակսիր, այսօր ալ «Թեոփիլեայ» գործոյն հնագոյն ներկայացուցիչն համարուելու է, մինչ ասորին յայտնապէս նոր ձեռքէ մ'անցած է։ Այս ամենն առիթ տուաւ մեր այս համառօտ ուսումնասիրութեան, ուր ի հարկէ գլխաւոր ուշադրութիւն դարձուած է հայերէնին եւ ասորին փոփոխ աղբիւրին։

Երբ գիտութիւններն ըստ այսմ երկու բնագիր մասին են, հայերէնին՝ զոր հրատարակեց Միւրան, եւ ասորականին որ լոյս տեսաւ Ռահմանեայ խմբագրով. երկրորդաբար ի նկատի առնուած է Մեատափրաստայ խմբագրութիւնը։ Միւս բնագիրները մեր թագրէն դուրս կը մնան, նաեւ հայերէն խմբագրութիւնները։ Վասն զի Գուրխաստ եւ Հմմտայ կեղեցեցայ մէջ ալ առնուելով, պակաս չեն ուրիշ վարքեր ալ։ Այսպէս է «Վկայաբանութիւն Սրբոյն Գուրխաստ եւ Սամանայ» որ հրատարակուած է վկայաբանութեանց վենետիկեան հրատարակութեան առաջին հատորին մէջ⁶, ու ժամանակի խմբագրութիւն մը նոյնպիսի հայ լեզուաւ, ըստ երեւութի թարգմանութիւն յունականին էր որ համառօտութիւն մըն էր Գեորգիաւոստայ գրածին եւ որ կը սկսի այսպէս՝ «Ի ժամանակս Գիւրիզեպիսիոսի թագաւորին այր ոմի Գուրխաստ անուն ի գեղջին որ կոչի Սարկիզիմիս» եւն։ Ճիշդ այս բնագիրն է զոր արդէն Աւագրեան հրատարակած էր իւր Սրբոց մատուց մէջ, ի հարկէ տեղ տեղ քիչ կամ շատ բարեփոխելով ըստ պիտոյից, ամբողջ լուսաբանելով ծանօթութեանց մէջ, ուր համեմատուած է Մեատափրաստայ եւ սերիշեյը, կցելով մեջը նաեւ Աբբեայ վկայաբանութիւնը⁷։ Աւագրեան կը նշանակէ իրեն աղբիւր կրկին ծառայտոր ձեռագիրներ վենետիկ, այսինքն՝ Գուրխաստայ եւ Սամանայ վարդէց համար՝ ձեռագր. Բ, մթգ. եւ Գ, նկթ.՝, Աբբեայ համար՝ Գ, յդ, նոյնը կը գրուենք ձեռագիր ցուցակի մը համեմատ, զոր առջեւ ունին⁸, այսինքն ձեռագր. Բ, թղ. 214 (գրուած Ուր 1224 թուին յԱնապատս Ս. Լուստուրքի, մասնաւորաբար թիւ 17, Ա, զ.) եւ ձեռագր. Գ, թղ. 469 (հին բոլորգր. թիւ 985, Է, զ.) վերջին միայն հասած մը. նոյնը կայ նաեւ ձեռագր. ԼԳ (թիւ 1583, Ջ, գ.) բայց առի ընդօրինակութիւն է Պարթի ձեռագրին։ Պարթի հաւաքումն կրկին օրինակ ունի այս բնագիրն, այսինքն Anc. fonds Nr. 47 (թղ. 231բ.) եւ Nr. 88 (թղ. 426բ.) ուրիշ տեղեր ալ շատ օրինակներ գտնուելու են եւ կան։ Աւերկ եւս համառօտ բնագիր մըն է «Վկայութիւն որոցն Գուրխաստայ, Սամանա եւ Աբբեայ որ թէ անկան կը գտնուի» եւ թէ Յայտնուրքը

¹ Աբբեայ վկայաբանութիւնը եւ յիշատակարանը տես Cureau, p. 73-86 (ասորի մասն) եւ p. 72-85 (անգլ.) բնագիրը Bedjan, I, 144-160։

² Հմմտ. ի միջի անթիւն այլըց մեր մարգ. Առաքելոց եւն. Վիեննա 1896, 80 էջ 442։

³ Cureau, p. 41-63 (ասորի) եւ 41-62 (անգլ.)

⁴ Cureau, p. 63-72 (աս.) եւ 63-72 անգլ. — բաց ի բնական հմմտ. նաեւ Moesinger, Acta SS. martyrum Sabelii et Barsamaei. Osoniponti (Իսթրապ.) 1874։

⁵ Acta Sanctorum Confessorum Guriae et Shamonae exarata syriaca lingua a Theophilo Edesseno anno Christi 297, nunc adiecta latina versione primus edit illustratque Ignatius Efraem II Rahmani, patriarcha Antiochenus Syrorum. Romae 1899. 80 pp. XXVII+19+28, առաջինը՝ ներածութիւն, երկրորդը՝ լատիներէն, երրորդը՝ ասորի բնագիր։

⁶ «Վարք եւ վկայաբանութիւնք Սրբոյն Հոր. Յ. (Վենետ. 1874.) էջ 273-277։

⁷ Ա. Գրեքանէ Հ. Միւրանէ «Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւնք Սրբոյն, Հոր. Ը (Վենետ. 1813) էջ 436-458, ուր Գուրխաստեայ մասը՝ էջ 437-442, Գից. Աբբեայ էջ 444-455, Եւսթիմիութիւնը էջ 455-8։ Աբբեայ վկայութիւնն առնուած է Վենետիկ ձեռագր. Բ, թղ. 304 (հին բնագր. մաստոր խորը երկրորդ պէր, թիւ 1014, Թ, զ.)։

⁸ Ի միջի այլըց Վենետիկ ձեռագիր-թողգման թիւ 891 (նորագիր Ռձ = 1651 ասորայ), հմտ. յդ, եւ այլն։

ներու մէջ¹, եւ հոն տարուած ալ էն: Ի վերջոյ յիշենք վրացի թարգմանութիւն մը վկայաբանութեան Գորիայ, Սամսի եւ Աբխազ, զոր կը յիշէ Ն. Մառ: Եւ որ չգիտենք կապ ունի՞ Տայկականաց միայն հետ: Անհար չէ եւ այլաբ շատ բաձա՞րն, եթէ ծանօթանար վրացի թարգմանութիւն մը հնագոյն հայերեան, զոր հրատարակեց Միաբան. վասն զի անով մինչդ Կոնստանդնուպոլիսէ ճշգրտելու անոր հնութիւնը եւ թէ աղաւաղութիւնը սրբազրեւոյ: Այս մասին մեր յոյսը հայադէտ Ն. Մառի վրայ է:

Նախ քան բուն խնդրոյն միջամուկ ըլլալը յիշենք նաեւ այն կրկին հայ ձեռագիրները, որոնց համեմատ հրատարակած եւ Միաբան իւր բնագիրը, տարբերութիւնք նշանակելով՝ «Ա» եւ «Բ», համառօտութեամբ: Երկուքն ալ էլիկանէին ձեռագիրներն են, Մարտիրոսը—Ճառքատիրին, զորոնք ընդարձակ նկարագրած եւ Միաբան յառաւ բերելով յիշատակարանները: Առաջինը (Ա.), զոր կը նախընտրէ Միաբան, էլիկանէի Թիւ 936 ձեռագիրն է, կարկնեանի կամ՝ «Մայր Յուցակի», Թիւ 916, թղթեայ 52×32 սնդ. մետրութեամբ, «միջին կամ ստորին երկսովագիր, այլը» եռասանոյ, երկաթնէ՝ 38—42 եւն տողերով, բառերն յաճախ առնջառ: Բուն յիշատակարանը թերատ ըլլալով, որոշ թուականն անծանօթ է. իսկ գրին է՝ «Թվահաննէն իւստան գրիւն ի սուրբ Գրիգորիոս», ըստ Միաբանի հաւանօրէն Սարգիսականը. օրինակը՝ զոր այնչափ դժուարութեամբ ձեռք կը ձգէր գրիչը՝ միաբանակից խոյնեց Յովհաննէսի, Միաբան իբր ծԹ. դարու կը դնէ գրչութիւնը, յամենայն դէպս ներս. Ընդհանրէն ետքը: ՌՃԶ (= 1687) թուին, երբ ձեռագիրը Յովհաննականը կը գրառնուէր, նորագած եւ նոյնը Չաքարայ Սարկապ: Բովանդակութիւնը ցուցակագրած եւ կարկնեանց. «Մայր-Յուցակ», էջ 85—88: Գուրիս եւ Ըմենի վկայից պատմութիւնը կը սկսի էջ 454բ՝ «սովհանէն» ինչ եւ շարունակութիւն է Աբրահամ խոստովանողի թանկագին հատուածներին²:

Բ. կամ երկրորդ Ճառքատիրն է էջմ. Թիւ 939, կարկնեան՝ Մայր-Յուցակի, Թ. 919, ընդհանրապէս՝ նիւթով, գրչութեամբն են շատ նման նախընթացին, սկիզբը պակասաւոր (Ճառք Ա—Գ), իսկ պարունակութիւնը ցուցակագրած եւ նոյն կարի-

նեանց. (անդ՝ էջ 99—102,) որուն համեմատ ձեռագիրն ՂԵ հասածը կամ Ճառք եւ Գուրիսայ եւ Ըմենի վկայաբանութիւնը՝ ինչ նոյնպէս Արեւելեան վկայից մէկ կտորին: Բազմաթիւ յիշատակարաններէ կ'իմացուի որ գրիչն են՝ Մարկոս եւ եղբայրը Միխիթար, որոնց «առաջինն անհամեմատ վարժ, գիտուն եւ յաշիւ գրիչ եւ քան երկրորդը, գրութեան տեղը՝ Սաղմոսականքի անապատը. բայց թուականն անորոշ: Սակայն Միաբան նկատելով այլեւայլ պարագաներն, ի մասնաւորի այն յիշատակարանն որ կը պատմէ նոյն վանաց միաբաններուն տարուին ի Գուրիս այլազգեաց ձեռք, մինչեւ որ Սաղմոսականքն ու շրջակայքն 1200ին ապաստեց Չաքարէ սպասարան եւ դարձաւ նոյն դէպքին համար յիշուած թուականի՝ որուն համեմատ նոյն տարին նաւասարդը փետր. 3ին կը զուգարկուէր, կը հետեւեցեն իբր գրչութեան տարի ՈԱԾ—Չ (= 1186—7.) վասն զի այսպիսի տարի էր ինչ 1185—8 տարիները: Գամենայն դէպս 1167 եւ 1170 տարիներէն յառաջ չէ կրնար ըլլալ, վասն զի Ճառքատիրը կը պարունակէ նաեւ Յովսէփ Թուրք վկայի եւ խոսքով Գանձակեցոյ վկայաբանութիւնք, որոնք յիշեալ թուականները կը պարունակեն:

Երկուքին ալ ուղղագրութիւնը հինգույն ձեռագրաց համեմատ է, այսպէս «է», գրեթէ չէ գործածուիր, այլ միշտ «ե», յաճախ չէ գրուիր բառավորին եւ նաեւ բառամիջին: Եւն³, որոնք այժմ մեր նպատակէն դուրս են: — Մենք անցինք այժմ Թեոփիլեայ գրութեան:

Այս սողերը գրուած էին, երբ մեր ձեռքն հասաւ «Աբարատ» թերթին 1900 տարւոյ Հոկտեմբերի թիւը: Այն տեղ կը գտնենք Յ. Թափաճեանի մէկ գրութիւնը՝ որ մեր նիւթին կը վերաբերէ եւ հետաքրքրական վկայութիւն կը պարունակէ, խորագիր ունենալով՝ «Գուգիայի եւ Ըմենայի վկայաբանութիւնը»: Եզրածածկութեան նպատակն էր բուն լուսագրանէլ այն խնդիր թէ ինչ կապ կայ վկայաբանութեանս եւ Ագաթանգեղոսի բոց մէջ, ցուցնելու որ սխալ է Միաբանի այս աղբրին նկատմամբ յայտնած կարծիքը: Անոր համար նկատուածն էր բուն վկայաբանութեանց հարադատութեան եւ հեղինակին խնդիրն, եւ այն յառաջ բերելով՝ «տեղ տեղ բառեր եւ մեծ անծանօթ մասնաւորով»՝ գրուածք մ'որ մեզի անծանօթ մնացած էր, եւ նաեւ առ այժմ անմատչելի տակաւին: Գրուածքն է քննադատական մը Վիլհելմ Գիտելի, որ լոյս տեսած եւ Գեօտտինգենի Գիտութեանց Ընկերութեան Զեկուցագրին մէջ⁴:

Ինչպէս մեր ընթերցողը յաւերճեցողութիւն կը տեսնեն՝ գերմանացի գիտականն ալ նոյն եզրակացութեան հասած է, որուն հասած է էինք մննք ալ, միակ տարբերութեամբ որ մեզի Հայոցն գրականութեան համար արժէք ունի: Արդի ասորին

¹ Հմմտ. մեր «Գուցակ», էջ 32, 67, 537, 560, 587 եւ 897, ամենեւ ալ ՏԵԷ է (= Նյւ. Ժն.) տես նաեւ էջ 1073: Սկզբնաղբրութիւնն առհասարակ՝ «Այս երեք տարբեր վկայք էին ի ժամանակս» են: Երաւիք եւ սովորաբար՝ «Թանկագրութեան» որ եղին ի ձեռն խոստովանողացն գիտատու Գուրիսայ, Սամսիս եւ Աբխազ տարկաւագին: Եւսուրք բարեգաղտութեան մերս», են: Բայց հոս ալ պէտքութիւնը պակաս չէ, թէեւ ընդհանուր ստմամբ Գրիգորի խոսքեցոյ Դերեմի խմբագրութիւնը կը ներկայացնեն շատերը:

² Տես ՏԵԷ Խորայիլի կոչումն Յայմատուրքն ապ. Կ. Պոլս 1834, Մասն Բ, 236—8:
³ Տես «Հանդէս» 1898, էջ 269: ԺԱ. Գարսն ձեռագիրն մը համեմատ հրատարակած եւ նոյնը Ժօրգանիս (ՏԳԷ. 1883, էջ 223):
⁴ Տես Միաբան, անդ՝ էջ 42—59:

¹ Անդ՝ էջ 33—9 Հմմտ. Մառի գիտողութիւնը «Հանդէս» 1898, էջ 287:

² «Աբարատ» 1900, էջ 480—4:
³ Göttinger „Gelehrte Anzeigen“ der k. Gesell. d. Wiss. 1900, Juni p. 506—512:

Հին չէ, այս խնդրէ դուր է: Մենք աւելի կը կարծենք թէ նոր ձեռքէ մ'անցած է, եւ առկէ ծագած են այն բազմաթիւ նշաններն ու ժամանակին անմիաբան կէտերը: Հայերէնին մէջ ստոյգ մեծ մաս մը չկայ, որ ինքնին կրնայ ցուցնել թէ հայ թարգմանութիւնը՝ նաեւ այսօր իւր ամէն աղաւաղութեամբ հանգերէն ներկայացոյցիչ է հնազոյն ասորի խմբագրութեան, որ ի հարկէ պէտք չկայ Գ. Գարու վերջէ կամ Գ. Գարու սկզբան հեղինակի մ'ըլլալ: Բայց յամենայն դէպս պատկառելի հնութիւն մ'ունենալու էր: Փոխագրածարար նաեւ արդի ասորին կ'ուղղէ հայերէնին բազմաթիւ աղաւաղութիւնները եւ կը լուստորէ մի թիւ փոխադրութիւնները: Բայց ասոց մասին կարգաւ. յայտնենք որ: Արիշ գրելածքներ առիթ կ'ունենանք յընթաց գրութեան յիշելու: Այս տեղ յիշենք միայն ուրիշ քննադատական մ'ալ որ լոյս տեսաւ բիւզանդական թերթին մէջ: 1 Հոս ալ միեւնոյն եղբակացութեանց կը հասնի քննադատը, միակ ասորեանութեամբ որ աւելի մէտ է յունական խմբագրութիւնը, կամ ծղալագոյն այն ասորի նախագաղափարն որուն վերջէն փոխագրուած ըլլալու էր հնազոյն յունարէնը, իբրեւ սկզբնականին ամէնէն մերձաւորն ընդունելու:

(Հարաւստի է)

Հ. Յ. Տ.

ԼԵՂՈՒՍԲՈՆԱԿԱՆ

ԿՐԻԿԿՈՆ ՀՍԵՐԻՆԵՐ

Լեզեն անգամ մ'առիթ ունեցա՞ր զեկուցում մը գրելու չիշդ այս նիւթոյ մասին, եւ այն՝ առթիւ գրութեան մը, որոյ մասին այժմ խօսք կ'ըլլայ: Նոր հայագէտ մը՝ Յովսէփ Կարստ հրատարակած էր այն ժամանակ իբր քննաճառ ապագեմական աստիճաններ ընդունելու համար՝ կիլիկեան հայերէնի կամ՝ ինչպէս սովորեցանք կոչել՝ նախնեաց ուսմիթիւնի պատմական քերականութեան մ'առաջին մասերը. (տես «Հանգէս» 1900, էջ 17 եւն): Նոյնն արդէն սկսաւ մաս առ մաս հրատարակուիլ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ Հ. Յ. Ագգերեանի. («Բազմապէս» 1900, էջ 245—9, 264—7 եւն): Այժմ եթէ կ'անդրադառնանք նոյն նիւթին՝ անոր համար է որ ամբողջ գործը լոյս տեսաւ այս օրերս լիակատար՝ խորագրով՝ «Պատմական քերականութիւն կիլիկեան-հայերէնի» ստուար հատար մը՝ ձոխ պարունակութեամբ, թերութիւնն է՝ չաշուելով՝ լիակատար քերականութիւն մը մեր Հին առական լեզուին: Ասոր հա-

մար կ'արժէ քանի մը խօսքով ծանօթացնել նոյնը մեր ընթերցողոյ:

Թերութիւն մը թերութեւ համարուի շատերէն այն պարագան՝ որ բարեբախտաբար երկրորդական է եւ միայն արտաքին, այն՝ որ գործը միաձոյլ չէ: Հեղինակը յիշեալ առաջին մասը իբր քննաճառ հրատարակած ատեն՝ գրած էր ամբողջն ալ, որ արդէն ընդ մամլով էր, բայց այս միջոցին այցելել կարենալով մեր Մատենադարանն ու Վինետկոյ ձեռագրաց ձոխ հաւաքումը՝ կրցած էր բազմաթիւ նոր նիւթեր ժողովել, որոնք կարելի է՛ր գործածել առաջին արդէն պոսած՝ մասին համար: Այս թերութիւնը լրացնելու համար այժմ բուն գործոյն էական մասին կամ «Չեւախոսութեան» սկիզբը կցած է ընդարձակ ներածութիւն մը (p. 115—140), ուր յաւելուածօրէն նշանակուած են յաւելիքն ու փոփոխելիքն այն առաջին մասին կամ «Չայ» նազիրութեան: Անիկ ետքը բուն քերականութիւնը միաձոյլ է, սպագրութեան պատրաստ ձեռագիրն իւր նոր քննութեանց համեմատ բարեփոխած ըլլալով, (p. 141—407): Ի վերջոյ ունենալով յաւելմանց փոքր բաժին մը (p. 408—415): Ընդհանրակալ յաւելուած մը, զոր կրնանք լրացուցիչ հրատարակութիւն մը համարիլ, քննութեան իրաւուն այն լեզուն՝ զոր կը գտնենք առականց եւ առականորաց այն ձոխ հաւաքման մէջ, զոր հայագէտն Ն. Մառ հրատարակեց եւ որով կը փակի գիրքը. (p. 416—444):

Այսպէսով այժմ ընդարձակ քերականութիւն մ'ունիք այն հայ լեզուին կամ բարբառին, որուն շատ ժամանակ չէ որ մտադրութիւն ընել սկսած էր հայ բանասէրը: Ինչպէս ուղղութեամբ կը նշանակէ հայագէտը Յառաջաբանին մէջ (p. V ff.) հայ քերականութեանց մեծ մասը խառնակոյտ մըն է օրինակաց եւ լեզուի ձեւոց ամէն զարդեր, ձոխ ըստ այսմ պարունակութեամբ, բայց աղքատ՝ քննադատութեամբ, առանց անդրադառնալու որ մի եւ նոյն բառին ու բային այն բազմազգի եւ նորաձեւ կազմութիւնք չէին կրնար միեւնոյն գրաբարի կամ լեզուի նոյն շրջանին վերաբերիլ: Այս մասին որոշ զանազանութիւն, եւ ինչպէս գրաբարի այլեւայլ լեզուաձեւերու (մեսրոպեան, յունաբան եւն) նոյնպէս յատկապէս միջնադարեան հայերէնի կամ նախնեաց ուսմիթիւնի զանազանութիւնը՝ գրեթէ բացառապէս Վիեննայի Միլիթարեանց գործն է, Յատկապէս «Քննական քերականութեան» արդիւնքն է այս, որ առաջին անգամ որոշ շեշտած է նախնեաց ուսմիթիւնին գոյութիւնն իբր